

Europa de restrictie op het huwelijk de bedoeling had de huwelijksvruchtbaarheid te verlagen. Zoals bekend was er in China van deze beperking absoluut geen sprake. Bijna alle vrouwen trouwden er en ze deden dat zo'n tien jaar eerder dan hun Europese tegenvoeters. Het gevolg zou vervolgens zijn dat de Europese bevolking tot de negentiende eeuw maar langzaam groeide, terwijl de Chinezen regelmatig tegen 'positive checks' opliepen. In de praktijk is intussen gebleken dat Malthus de werkelijkheid simplificeerde en dat niet alleen het aantal vruchtbare jaren doorgebracht binnen het huwelijk doorslaggevend is voor de uiteindelijke vruchtbaarheid. Alleen over de *redenen* achter de onverwacht lage Chinese huwelijksvruchtbaarheid bestaat tegenwoordig nog discussie.

Bieden De Moor en Van Zanden dan niets nieuws? Welzeker. Zij zullen zelfs de meeste demografen verrassen met de mededeling dat de katholieke kerk de basis heeft gelegd voor het West-Europees huwelijkspatroon en (nog verrassender) voor een relatief gelijke positie binnen het huwelijk van mannen en vrouwen. Al in 866 stelde de dienstdoende paus vast dat consensus de basis vormde voor een goed huwelijk. 'Eenheid van lichamen' was onwenselijk zonder 'eenheid van geest' legde men in 1140 zelfs vast in het canonieke recht. Het zelfbeschikkingsrecht van jonge mensen in dit deel van de wereld staat in schril contrast met de patriarchale verhoudingen en gearrangeerde huwelijken elders. In die zin is het huwelijkspatroon ook indicatief voor de verhouding tussen de generaties en de geslachten.

Relatief nieuw is ook de periodisering in dit boek. De meeste auteurs plaatsen het hoogtepunt van het West-Europees huwelijkspatroon in de zestiende eeuw. Voor De Moor en Van Zanden is dat te laat. De proletarisering van de arbeidsmarkt in het algemeen en de plek die er voor loonarbeid voor vrouwen werd gecreëerd, zeker na de grote pestepidemie, leidden ertoe dat het laat en weinig huwen al in de vijftiende eeuw voor alle sociale groepen regel was. Sterker nog, in de visie van de auteurs kalfde het patroon in de lange zestiende eeuw zelfs enigszins af.

Ik kan dit boek van harte aanbevelen aan eenieder die de Europese samenleving van de vroegmoderne tijd wil begrijpen. De auteurs demonstreren zonneklaar hoe centraal de demografie staat in de economische, sociale en zelfs religieuze geschiedenis. Dat ze dat doen in een opmerkelijk fraai uitgegeven en geïllustreerd boek dat erin slaagt met mooie volzinnen in wezen kwantitatieve zaken uiteen te zetten, onderstreept mijn aanbeveling alleen nog maar.

Theo Engelen

Ciriacono, S., *Building on Water. Venice, Holland and the Construction of the European Landscape in Early Modern Times* (New York, Oxford: Berghahn books, 2006, x + 308 blz., ISBN 1 84545 065 5).

De opbouw van dit boek weerspiegelt de verschuiving van interesses die in de loop van de tijd in het leven van de auteur heeft plaatsgevonden. Op zoek

naar de geschiedenis van mens en water in de periode 1500-1800 is hij in Noord-Italië begonnen en in Noord-Europa uitgekomen. De eerste twee hoofdstukken beschrijven de ontwikkeling van drainage en irrigatie en de rol daarvan in de geschiedenis van Venetië en zijn omland (*Terra Firma*). Het derde hoofdstuk behandelt de hydraulische kennis in Venetië, met nadruk op de relaties tussen diverse technici en wetenschappers. Hoofdstuk vier vergelijkt de technologische ontwikkeling van de twee *civilisations d'eau*, Venetië en Holland, en beschrijft ook de invloed van Nederlanders in Venetië. In het vijfde en laatste hoofdstuk komt de watertechnologie transfer van Nederland naar Duitsland, Frankrijk en Engeland aan de orde.

Een breed arsenaal aan vragen passeert de revue in dit boek. De opzet is om de samenhang tussen waterbeheersing enerzijds, en technologie, economie en politiek anderzijds, te laten zien, met gebruikmaking van de methoden van de *new economic history*. De nadruk ligt daarbij op landbouw en platteland, maar het belang van water voor de proto-industrie wordt niet geschuwd. Op de achtergrond staat de theoretische premisse dat de ontginning van de moerassige en extensief gebruikte landen, en de irrigatie van daartoe geschikte terreinen, één van de belangrijkste manieren was waarop het kapitalisme het platteland kon binnendringen (16). Regelmatig wordt daarom aandacht besteed aan investeringen, vaak van Nederlanders in buitenlandse projecten. De auteur stelt zelfs een keer het kapitalisme gelijk aan het investeren van grote kapitaalsommen (248). Ook komen milieuhistorische vragen aan de orde. Een voorbeeld is de relatie tussen drainage en de afname van malaria, en de aanleg van rijstplantages in Italië en de toename van malaria. Door de manier waarop het boek tot stand is gekomen (vermoedelijk heeft ook de vertaling veel tijd gekost) mist het hier en daar helaas enigszins de aansluiting met het historische debat. Zo wordt bijvoorbeeld in een bespreking van de economische crisis van de zeventiende eeuw gerefereerd aan de 'recente' inzichten van J.L. van Zanden uit zijn boek *The Rise and Decline of Holland's Economy* van 1993 (182).

Dit boek is een dappere, vergelijkende bijdrage aan de Europese geschiedenis omdat het de boeiende geschiedenis behandelt van de uitwisseling van technische en financiële specialisten, en boeren, en de wisselwerking van technologie en kapitaal, tussen verschillende regio's met een vergelijkbaar natuurlijk milieu: moerassige, laaggelegen gebieden langs rivieren en zeeën. De Nederlandse bijdrage aan de Europese ontwikkelingen wordt geplaatst in een zinvol langetermijn kader. In sommige gebieden zoals Engeland waren eerst Italiaanse specialisten aanwezig, en na de Nederlanders volgden inheemse hen op. Het boek vormt tevens een correctie op het Hollando-centrische denken. Ook specialisten uit Vlaanderen en Brabant waren van belang, vooral vóór de zeventiende eeuw.

De vergelijking roept bij de (Nederlandse) lezer en de auteur in zijn conclusie vragen op over fenomenen die in de Nederlandse geschiedenis wat onderbelicht zijn gebleven. Een mooi voorbeeld is de strijd om de natuurlijke grondstoffen tussen ('kapitalistische') droogmakers en de ('conservatieve', arme) mensen die afhankelijk waren van de producten van de *wetlands* – via beweiding en het verzamelen van organische bouw- en brandmaterialen –, die vaak communaal bezit waren. In Frankrijk (218, 225), Engeland (240-242) en

Duitsland (208) leidde de ontginning van natte gronden vaak tot veel weerstand, zowel actief (opstand) als passief (het heimelijk vernielen van dijken en sluizen, en het dichtgooien van kanalen). De bekende Nederlander Cornelis Vermuyden zag een groot deel van zijn investeringen en die van andere Nederlanders in Engeland hierdoor teniet gaan.

Petra van Dam

Knibbe, M., *Lokkich Fryslân. Een studie naar de ontwikkeling van de productiviteit van de Friese landbouw 1505-1830* (Historia Agriculturae 38; Groningen, Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2006, xiii + 314 blz., ISBN 90 367 2536 4).

Na zijn promotie in 1993 wilde Merijn Knibbe een monografie schrijven over de lange-termijn-ontwikkeling van de 'kostenkant' van de Friese landbouw. Dat het lang duurde voor het boek uitkwam, schrijft Knibbe in zijn voorwoord, had voordelen. Hij kon nu gebruik maken van tal van internetsites met gegevens, maar vooral van het uitgebreide digitale historisch-geografische informatiesysteem van de Fryske Akademy (Hisgis.nl), dat een concordans maakt tussen het negentiende-eeuwse kadaster en eerdere floreengegevens.

De studie van Knibbe beslaat de periode 1505-1830. Aan het begin van de negentiende eeuw kende het Friese kleigebied (net als de rest van de Nederlandse kuststrook) een kapitaalintensieve en hoogproductieve akkerbouw én veeteelt. Knibbe wil weten wanneer en hoe deze markt- en geldgerichte oriëntatie begon en zich ontwikkelde, en dat in vergelijking met die in de andere kustgewesten. Hij gaat daarbij uit van drie momentopnamen: 1511, 1700 en 1830. De volgens Knibbe te weinig gebruikte 'Aanbreng' van 1511 geeft de eerste momentopname van de waarde van het land. De herziening van de registers van de floreenbelasting uit 1700 leveren een tweede momentopname. Met het Hisgis zijn beide te verbinden voor vrijwel het gehele kleigebied van Friesland. Bij de invoering van het kadaster (rond 1830) is zelfs een overzicht van heel Friesland mogelijk.

Een gemakkelijke klus was dit boek beslist niet. Floreencohieren geven immers een tamelijk grofmazig beeld van de pachtwaarde van (delen van) boerenbedrijven. Bovendien moeten ze met een breed scala aan andere gegevens (boedelinventarissen, jaarrekeningen, kaartgegevens, boerendagboeken, bevolkingscijfers, etcetera) worden aangevuld om enig beeld te krijgen. Met veel mitsen en maren en vanuit een grote kennis van gebied en materiaal, maakt Knibbe beredeneerde schattingen van de ontwikkelingen in de productiviteit in het Friese kleigebied.

Het moeilijkst was inzicht te krijgen in het begin van de periode. Interessant is hier Knibbes conclusie dat de Friese vetemaatschappij ondanks het vrijwel totaal afwezig zijn van staatsgezag kennelijk toch bezits-, gebruiks- en overdrachtsrechten kon garanderen. Na 1525 profiteerde de Friese landbouw vooral van de pacificering van het gebied door de invoering van een

effectief centraal gezag. Boedelinventarissen laten zien dat in toenemende mate met steen werd gebouwd en dat bedrijfsgebouwen werden vergroot. De komst van aparte hooischuren, pannen daken, betegelde vloeren en koele gemetselde melkkelders zijn andere tekenen van modernisering van het Friese kleibedrijf. Uit die boedelinventarissen blijkt al in de tweede helft van de zestiende eeuw een duidelijke marktgerichtheid van zowel zuivel- als akkerbouwbedrijven. De meest opbrengende landerijen zijn de hoge en goed afgewaterde jonge kleistreken langs de kust. De groei van de productiviteit na 1720 was deels een herstel van rampen als de veepest en grote overstromingen, die de productiviteit hadden doen dalen. De bevolkingstoename gold zowel een toename van het aantal kleine zelfstandige (aardappel)boeren als — en dat in sterke mate — het aantal arbeiders. In de periode daarvoor moeten de boerenbedrijven, gezien hun omvang (volgens kloosterrekeningen, boedelinventarissen, boerenrekenboeken e.d.), ook reeds met hulpkrachten zijn gerund. Het grote aantal inwonende knechten suggereert dat anno 1570 de behoefte aan inwonend personeel zeker niet minder was dan honderd jaar later.

Het is volgens Knibbe de verdienste van de Amerikaanse historicus Jan de Vries dat hij in zijn analyse van de Nederlandse landbouw de boer laat zien als investeerder, vernieuwer en economisch actief persoon. De Vries heeft echter weinig oog voor niet-economische factoren zoals oorlogen, watersnoden e.d.. Knibbe verschilt met De Vries verder van mening over de oorzaken van de productiviteitstoename in Friesland. Hij meent dat deze eerder werd veroorzaakt door een intensivering van de landbouw op tot dan marginale landerijen, dan door een verhoging van de productie op de goede landerijen. Beter waterbeheer, bemesting en een toename van menselijke en dierlijke arbeid in voorheen marginale gebieden maakten dat mogelijk. Knibbe constateert verder, dat de visie van De Vries en Van der Woude (in *Nederland 1500-1815*) vooral gebaseerd is op de ontwikkeling van de landbouw in de periode 1580-1630. De stagnatie na 1660 gold, zo laat Knibbe bijvoorbeeld zien, niet voor Friesland.

Knibbe heeft met zo ongeveer al het materiaal dat maar te gebruiken viel de lange termijnontwikkeling van de landbouw op de Friese klei gereconstrueerd. Die poging verdient waardering. Zijn verhaal komt logisch over en zijn soms gewaagde berekeningen ogen betrouwbaar. Ze stemmen bovendien op veel punten overeen met hetgeen ook door andere auteurs wordt geconstateerd. Hoewel het Hisgis in eerste aanleg werd ontworpen voor middeleeuwse bezitsreconstructie, laat Knibbe zien dat het in combinatie met andere gegevens een wezenlijk beter inzicht verschaft in de economische ontwikkeling over een lange periode.

Zijn boek levert daarmee een belangrijke bijdrage aan de kennis van de Friese sociaal-economische geschiedenis. De verdienste is tevens, dat (opnieuw) duidelijk wordt, dat men bij de sociaal-economische ontwikkeling van Nederland voortdurend oog moet hebben voor de regionale verschillen. Uit de vergelijking met Groningen, Zeeland en Holland, die Knibbe maakt, blijkt dat De Vries en Van der Woude de landbouw in Nederland te veel gelijkstellen met die in het gewest Holland. Maar ook binnen Friesland zelf waren er duidelijke verschillen tussen de marktgerichte kustgemeenten en de zelfver-